

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Το σημείο αφετηρίας. Η βούληση πριν το δίκαιο

Η φράση ‘πριν το δίκαιο’ δεν έχει την έννοια του χρόνου αλλά σηματοδοτεί ένα στάδιο της βούλησης λογικά και σημασιολογικά προγενέστερο εκείνου της *voluntas* του ρωμαϊκού δικαίου. Ξεκινάμε από την εξωδικαική βούληση με σκοπό να προσδιορίσουμε ένα θεωρητικό μοντέλο, ένα σημείο αναφοράς ως προς το περιεχόμενο του ψυχολογικού φαινομένου της βούλησης. Αρωγός μας στην προσπάθεια αυτή θα είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη. Εξάλλου, όπως έχει πει και ο Michel Villey, ‘για να κατανοήσουμε τη γλώσσα του *Corpus Iuris Civilis*, εμείς οι ρωμαϊστές θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι πρέπει να προσπαθήσουμε να ξανασκεφθούμε τις πρώτες έννοιες του ρωμαϊκού δικαίου, τις οποίες οι ιδρυτές του τελευταίου δανείστηκαν από τους Έλληνες φιλοσόφους’¹. Θα παρακολουθήσουμε λοιπόν από κοντά τη σκέψη του Αριστοτέλη, των Στωικών και του Σενέκα². Οι φιλόσοφοι αυτοί εντάσσουν τη βούληση σε ένα τελολογικό σύστημα, με σκοπό τον καθορισμό – αλλά και την ηθική αξιολόγηση – της ανθρώπινης πράξης. Την τελολογική υφή της ατομικής βούλησης θα την ξανασυναντήσουμε στη συνέχεια και στο ρωμαϊκό δίκαιο.

Α. Η βούληση στον Αριστοτέλη

Η αριστοτελική θεωρία της βούλησης αναπτύσσεται στα λεγόμενα ‘ηθικά’ έργα τού φιλοσόφου (Ἠθικά Εὐδήμεια, Ἠθικά Μεγάλα και Ἠθικά

---

1. M. VILLEY, ‘La notion romaine classique de *jus* et le *dikaion* d’Aristote’, στο *Colloquio. La filosofia graeca e il diritto romano*, Roma, Απρ. 1973, Accademia Nazionale dei Lincei, 1976, τ. I, σ. 71.

2. Από τον Αριστοτέλη και έπειτα, η θεωρία της ανθρώπινης πράξης θέτει στο επίκεντρό της το υποκείμενο ως ενεργητή και υπεύθυνο των επιλογών του. Βλ. J.P. VERNANT, ‘Προσχεδιάσματα της βούλησης’, J.P. VERNANT – P. VIDAL – NAQUET, Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα, μετ. Στ. Γεωργούδη, τ. 1, Αθήνα, 1988, σσ. 49-98 και κυρίως σ. 54 επ..

Νικομάχεια). Η βούληση συνδέεται άμεσα με τη θεωρία της ανθρώπινης πράξης ως μέσου πραγμάτωσης της αρετής και της κακίας. Οι δύο αυτές έξεις οδηγούν αντίστοιχα σε έργα είτε αξιέπαινα είτε κατακριτέα. Βασική προϋπόθεση για την αξιολόγηση μίας πράξης ως ενάρτητης ή ως φαύλης είναι ο εκουσίος χαρακτήρας της, καθώς μόνο στην περίπτωση αυτή ο άνθρωπος φέρει την ευθύνη των έργων του. Η αιτία και η πηγή των πράξεων αυτών είναι το ίδιο το υποκείμενό τους³:

‘Όλοι συμφωνούμε’, λέει ο Αριστοτέλης, ‘ότι όποτε κάποιος ενεργεί εκουσίως και με πρόθεση (‘κατά προαίρεσιν’), είναι και υπεύθυνος των πράξεών του, όποτε δε ενεργεί παρά τη θέλησή του συμβαίνει το αντίθετο. ‘Ό,τι δε πράττει με πρόθεση (‘προελομένοσ’), είναι φανερό ότι το πράττει εκουσίως.’⁴

Μία πράξη είναι εκουσία μόνο όταν υπόκειται στην εξουσία του ατόμου (‘έφ’αυτῶ’). Η προϋπόθεση όμως αυτή έχει διττό περιεχόμενο: το υποκείμενο της πράξης πρέπει να έχει τη δυνατότητα τόσο να προβεί όσο και να μην προβεί στην τέλεσή της, πρέπει δηλαδή να έχει την ελευθερία της επιλογής. Μόνο σε αυτήν την περίπτωση ο άνθρωπος είναι η ‘άρχη’ και ο ‘κύριος τοῦ εἶναι και τοῦ μὴ εἶναι’ της πράξης⁵ και έχει επομένως την επιλογή να προβεί σε μία πράξη ενάρτητη ή φαύλη.

Ύστερα από τις προκαταρκτικές αυτές σκέψεις, ο Αριστοτέλης ξεκινά μία αναλυτική εξέταση της συμπεριφοράς του ανθρώπου, με σκοπό την απόλυτη οριοθέτηση του ‘έκουσίου’ και της ‘προαιρέσεως’. Η διακρίση μεταξύ ‘έκουσίου’ και ‘άκουσίου’ πραγματοποιείται μέσα από τη συ-

3. Σε αντίθεση με όσα συμβαίνουν κατ’ανάγκη, κατά τύχη ή όσα οφείλουν την ύπαρξή τους στη φύση: *Ηθ. Εὐδ.*, 1223a 9-16.

4. *Ηθ. Εὐδ.*, 1223a 17-20.

5. *Ηθ. Εὐδ.*, 1223a 4-10. Οι ιδιότητες αυτές συνδέονται άμεσα με τον προαιρετικό χαρακτήρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, ο οποίος μας οδηγεί ουσιαστικά σε μία θεωρία περί της ελευθερίας της βούλησης. Η έννοια της αρχής είναι στην αρχαία φιλοσοφία παραπλήσια με εκείνη της πηγής, του αιτίου. Στον Αριστοτέλη εξάλλου, *άρχη* είναι εκείνο από το οποίο είτε είναι είτε γίνεται είτε γνωρίζεται κάτι. Η ιδιότητα της αρχής ως πρωταρχικής *αίτίας* αναφέρεται σε κάθε στοιχείο από το οποίο μπορεί να προκύψει ένα όν, είτε αυτό είναι ένα υλικό στοιχείο, είτε ένα γεγονός είτε μία πράξη. Μία αρχή χαρακτηρίζεται εξάλλου ως ‘*κυρία*’ όταν καταλήγει σε κίνηση. Ως προς την πράξη, ο άνθρωπος θεωρείται *άρχη* λόγω της ιδιότητάς του ως υποκειμένου της και *κύριος* λόγω της ιδιότητας της πράξης ως κίνησης: *Ηθ. Εὐδ.*, 1222b 15-30. Σχετικά με τις διακρίσεις αυτές βλ., *Ant. KENNY, Aristotle’s Theory of the Will*, New Haven, Yale University Press, 1979, σ. 3 επ..

νταύτισή τους ή μη με τις τρεις διανοητικές καταστάσεις του ανθρώπου, την 'ὄρεξιν', την 'προαίρεσιν' και τη 'διάνοιαν'⁶. Η πρώτη από τις καταστάσεις αυτές, η οποία έχει την έννοια της επιθυμίας υπό την ευρεία έννοια του όρου, διακρίνεται ειδικότερα ανάμεσα στη 'βούλησιν', τη συναισθηματική δηλαδή συνθήκη της διανοητικής επιθυμίας και της προσδοκίας, τον 'θυμόν', ο οποίος έχει εδώ την έννοια του πάθους και την 'ἐπιθυμίαν', την εσωτερική παρόρμηση προς το ευχάριστο ('ή γὰρ ἐπιθυμία τοῦ ἡδέος', Ἡθ. Εὐδ., 1223a 35).

Ύστερα από μία ενδελεχή εξέταση των διανοητικών αυτών συνθηκών, ο Αριστοτέλης καταλήγει ότι το 'ἐκούσιον', αν και τις περισσότερες φορές συμπίπτει με την 'ὄρεξιν', δε συνταυτίζεται απόλυτα με αυτήν. Ούτε όμως και η 'προαίρεσις' αποτελεί την απόλυτη πηγή της εκούσιας πράξης, καθώς ο άνθρωπος προβαίνει πολύ συχνά σε πράξεις χωρίς προηγούμενη αξιολόγηση, η οποία αποτελεί το διακριτικό γνώρισμα της 'προαιρέσεως'⁷. Έτσι, ο Αριστοτέλης καταλήγει διά της εις άτοπον απαγωγής ότι η εκούσια πράξη συνταυτίζεται με τη 'διάνοια', η οποία αποτελεί τη γνωστική διανοητική λειτουργία⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα της βούλησης έχει η έννοια της προαίρεσης. Αν και δεν αποτελεί την απόλυτη πηγή της εκούσιας πράξης, η 'προαίρεσις' παίζει έναν σημαντικό ρόλο στην αξιολόγηση αυτής, καθώς της αποδίδει το ειδικό βάρος της πρόθεσης. Η ανάλυση της προαίρεσης ξεκινά με τη διερεύνηση της ιδιοσυστασίας της. Το αρχικό ερώτημα συνίσταται στο αν η προαίρεση αποτελεί μία 'δόξαν', δηλαδή μία γνώμη ή πεποίθηση, ή μία 'ὄρεξιν', δηλαδή μία επιθυμία, ή μήπως αποτελεί και τα δύο ταυτόχρονα. Ο Αριστοτέλης απορρίπτει αυτήν τη συνταύτιση με την αιτιολογία ότι η πεποίθηση ('δόξα') και η επιθυμία ('ὄρεξις') αφορούν τον προσδιορισμό μίας μελλοντικής πράξης, ενώ η προαίρεση δεν είναι ούτε η πεποίθηση σχετικά με την τέλεση αυτής ούτε η αντίστοιχη επιθυμία. Κατά τη φάση της προαίρεσης, ο άνθρωπος προκρίνει 'τί τε καὶ τίνος ἔνεκα προαιρείται', όπου το 'τί' αποτελεί το μέσο που προκρίνεται και το 'τίνος ἔνεκα' το σκοπό, προς την πραγμάτωση

6. Ἡθ. Εὐδ., 1223a 23-28.

7. Ἡθ. Εὐδ., 1224a 4-5.

8. Ἡθ. Εὐδ., 1224a 5-8. Λίγο παρακάτω (1225b 8-10), ο Αριστοτέλης συμπεραίνει: 'Ὅσα λοιπόν από εκείνα που υπόκεινται στην εξουσία κάποιου να μην τα πράξει αυτός τα πράττει χωρίς να τελεί υπό άγνοια και για λόγους που ανάγονται σ'αυτόν τον ίδιο, αυτά είναι οπωσδήποτε πράξεις εκούσιες: αυτό (λοιπόν) είναι το εκούσιο'.

του οποίου επιλέγεται το μέσον⁹. Αντίθετα, η ‘δόξα’ και η ‘ὄρεξις’ αφορούν στο σκοπό της πράξης, στο ‘τέλος’. Ο άνθρωπος επιθυμεί το ‘τέλος’ (ὄρεξις) και έχει την πεποίθηση (δόξα) ότι πρέπει να το επιτύχει¹⁰. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Αριστοτέλης, ‘γιατί κανείς δεν προκρίνει το σκοπό’, αφού αυτός αποτελεί το αντικείμενο της πεποίθησης ή της βούλησης με την έννοια της επιθυμίας (ὄρέξεως), ‘αλλά τα απαραίτητα μέσα για την πραγμάτωση αυτού’¹¹. Επομένως, τόσο η ‘δόξα’ όσο και η ‘βούλησις’ δε συνταυτίζονται με την ‘προαίρεσιν’, αλλά ενυπάρχουν ως διανοητικές καταστάσεις στον προαιρούμενο, αφού οι μεν αφορούν στο σκοπό η δε στα μέσα επίτευξης αυτού.

Η αξιολογική υφή της προαίρεσης προκύπτει ήδη από την ετυμολογία του όρου: ‘προαίρεσις’ σημαίνει ‘αἵρεσις’, δηλαδή επιλογή, όχι όμως μία επιλογή απλή αλλά μία επιλογή ‘έτέρου πρὸ έτέρου’, μέσω της πρόκρισης του πρώτου έναντι του δεύτερου. Μία τέτοια ‘αἵρεσις’ δεν είναι δυνατή παρά μόνο κατόπιν ‘σκέψεως καὶ βουλής’. Η ‘προαίρεσις’ ορμάται πάντοτε ‘ἐκ δόξης βουλευτικῆς’, είναι δηλαδή η κατάληξη ενός αξιολογικού και τελολογικού συλλογισμού¹². Η ‘βούλευσις’ ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως εκείνο το τμήμα της ψυχῆς το οποίο εξετάζει την ‘αἰτίαν’¹³. Ο όρος ‘αἰτία’ είναι εδώ συνώνυμος με το σκοπό. Η ‘βούλευσις’ όμως δεν αφορά στο σκοπό αυτόν καθ’ εαυτόν αλλά στη στάθμιση του μέσου που τείνει κατά τον προσφορότερο τρόπο στην πραγμάτωση του σκοπού:

‘Περὶ μὲν δὴ τοῦ τέλους οὐδεὶς βουλεύεται, ἀλλὰ τοῦτο κεῖται πᾶσι, περὶ δὲ τῶν εἰς τοῦτον τεινόντων, πότερον τότε ἢ τότε συντείνει, ἢ δεδογμένον τοῦτο πῶς ἔσται.’¹⁴

Ο σκοπός προϋπάρχει του βουλευτικού συλλογισμού, αποτελώντας την απαρχή και την προϋπόθεση αυτού. Ακολουθεί ο αξιολογικός και τε-

9. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226a 12-15.

10. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226a 5-9.

11. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226a 8-9.

12. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226b 7-10. Λίγο πιο κάτω, η ‘προαίρεσις’ χαρακτηρίζεται από τον Αριστοτέλη ως ‘βουλευτική’, υπό την έννοια ότι η ‘βούλευσις’ αποτελεί την απαρχή και την αιτία της: *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226b 19-20.

13. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226b 25-29. Ο φιλόσοφος αναφέρει ως απλό παράδειγμα την περίπτωση κάποιου που βαδίζει για να πάει να προμηθευτεί τα απαραίτητα ψώνια: η προμήθεια αυτών αποτελεί την αιτία του βαδίσματος.

14. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226b 10-13. Πρβ., *Ἡθ. Εὐδ.*, 1227a 5-15 και *Ἡθ. Νικ.*, 1112b 34-35.

λολογικός συλλογισμός της ‘βουλής’, ο οποίος σύμφωνα με τον Αριστοτέλη συνίσταται στη διερεύνηση (‘ζήτησις’) του τρόπου και των μέσων επίτευξης του ‘τέλους’ και στην κρίση σχετικά με την επιλογή του προσφορότερου από αυτά¹⁵. Η ‘ζήτησις’ καταλήγει στο ‘προαιρετόν’, στην πράξη δηλαδή η οποία έχει επιλεγεί ως η καταλληλότερη για την υλοποίηση του συγκεκριμένου σκοπού¹⁶.

Επομένως, η αυτόβουλη πράξη αποτελεί στη σκέψη του Αριστοτέλη μία σύνθετη διαδικασία που συνοψίζεται σε τρία στάδια: α) προσδιορισμός του σκοπού, β) εύρεση και αξιολόγηση των κατάλληλων μέσων προς το σκοπό και εν τέλει γ) πράξη. Στη διαδικασία αυτή το διανοητικό και το ψυχολογικό στοιχείο είναι αλληλένδετα και άμεσα συνυφασμένα με τον τελολογικό συλλογισμό της προαιρέσεως, ο οποίος οδηγεί στην πράξη:

*‘Τῆς μὲν οὖν νοήσεως ἀρχὴ τὸ τέλος, τῆς δὲ πράξεως (εννοείται ἀρχὴ) ἡ τῆς νοήσεως τελευτή.’*¹⁷

Ο Αριστοτέλης επισημαίνει σε διάφορα σημεία της ανάπτυξής του τη στενή σχέση μεταξύ των παραπάνω στοιχείων. Η ‘προαίρεσις’ χαρακτηρίζεται ως ‘ὄρεξις βουλευτική’, μία ἔλλογη επιθυμία (για πράξη). Στην προαίρεση συναντώνται η εσωτερική παρόρμηση για την επίτευξη ενός σκοπού με τη λογική στάθμιση της επιλογής των κατάλληλων μέσων. Η ‘βούλευσις’ αποτελεί την απαρχή και την αιτία της ‘ὄρέξεως’¹⁸. ‘Είναι φανερό’, καταλήγει ο Σταγυρίτης, ‘ὅτι η προαίρεση δεν συνταυτίζεται ούτε με την απλή επιθυμία (‘βούλησις’) ούτε με την απλή πεποίθηση (‘δόξα’), αλλά με την επιθυμία και την πεποίθηση όταν αυτές αποτελούν το συμπέρασμα μίας προηγούμενης αξιολόγησης’¹⁹.

Η βούληση λοιπόν έχει στον Αριστοτέλη τη μορφή ενός σύνθετου φαινομένου, ψυχολογικού και διανοητικού, το οποίο αποτελεί την πηγή της ανθρώπινης αυτόβουλης συμπεριφοράς. Ξεκινώντας από την απλή επιθυμία (‘ὄρεξις’ / ‘βούλησις’) και όντας εμπλουτισμένη με την πεποίθη-

15. *Ἡθ. Νικ.*, 1112b 15-30: ‘ἀλλὰ θέμενοι τὸ πῶς καὶ διὰ τίνων ἔσται σκοποῦσι ...’.

Προβ. *Ἡθ. Νικ.*, 1113a 4-5: ‘τὸ γὰρ ἐκ τῆς βουλῆς κριθὲν προαιρετόν ἐστιν’.

16. Η οποία είναι μία πράξη ‘δι’ ἡμῶν’, δηλαδή αυτόβουλη: *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226b 13, *Ἡθ. Νικ.*, 1112b 26-27.

17. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1227b 33-34. Το τελικό στοιχείο του τελολογικού συλλογισμού, δηλαδή το συμπέρασμα περί της πλέον πρόσφορης πράξης αποτελεί το ‘πρώτον αἴτιον’ της πράξης: *Ἡθ. Νικ.*, 1112b 16-19 και 20-24.

18. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1226b 17 και 19-20, *Ἡθ. Νικ.*, 1113a 9-10.

19. *Ἡθ. Εὐδ.*, 1227a 3-5.

ση του σκοπού ('δόξα' / 'διάνοια'), φιλτράρεται μέσα από τη διαδικασία της αξιολογικής και τελλογικής σκέψης ('βούλευσις') για να μετουσιωθεί σε επιθυμία έλλογη, σε 'προαίρεσιν', δηλαδή σε μία 'ὄρεξιν βουλευτικήν'. Η βούληση αυτή είναι το ψυχολογικό υπόστρωμα, η αφετηρία κάθε εκούσιας πράξης.

B. Η βούληση στη στωική φιλοσοφία

Η ιδέα της βούλησης στους Στωικούς είναι παραπλήσια με εκείνη του Αριστοτέλη. Η 'βούλησις' της Στοάς αποτελεί επίσης μία ενόρμηση της ψυχής η οποία, εμπλουτισμένη με το 'λόγο', οδηγεί τον άνθρωπο στην πράξη. Είναι μία 'εὐλογος ὄρεξις' και ταυτόχρονα μία 'πρακτική ὁρμή'²⁰. Υπάρχει ωστόσο μία λεπτή διαφορά με την αριστοτελική θεωρία. Ενώ στον Αριστοτέλη η βούληση είναι όπως είδαμε κατά βάση επιθυμία, η οποία μέσω της 'βουλευσεως' υποτάσσεται στο 'λόγον', η στωική 'βούλησις' είναι αυτή καθ'εαυτή 'λόγος'²¹.

Η διαφορά αυτή οφείλεται στη θέση του λόγου στη στωική ψυχολογία. Η ψυχή διαιρείται σύμφωνα με τους Στωικούς σε οκτώ μέρη: το 'ἡγεμονικόν', τα πέντε 'αἰσθητικά' ή 'αἰσθητήρια' (αισθήσεις), το 'φωνητικόν' (ομιλία) και το 'σπερματικόν' (γεννητική λειτουργία). Το 'ἡγεμονικόν' αποτελεί το κυρίαρχο μέρος της ψυχής, καθώς από αυτό απορρέουν τα υπόλοιπα επτά²². Είναι η πηγή της διανοητικής λειτουργίας, η οποία συνταυτίζεται με το λόγο. Γι'αυτό και το 'ἡγεμονικόν' αποκαλείται επίσης και 'διανοητικόν' ή 'λογιστικόν'²³. Σύμφωνα με το Χρύσιππο, ο άνθρωπος, ως έλλογο ον, έχει από τη φύση του την ικανότητα να ακολουθεί το λόγο, ο οποίος λειτουργεί κατά κάποιον τρόπο ως καθοδηγητής των πράξεών του, 'ὡς ἂν ἡγεμόνα πρακτικόν'²⁴.

Η βούληση απαντάται ως μία επιμέρους εκδήλωση της 'ὁρμῆς', μίας από τις τέσσερις λειτουργίες του ηγεμονικού²⁵. Σε ένα κείμενο του Στο-

20. Διογ. Λαέρτ., VII, 116 (SVF, III, 431), Στοβ., Έκλ., II, σ. 87, 14 W. (SVF, III, 173). Θα αναλύσουμε τις έννοιες αυτές στη συνέχεια.

21. André-Jean VOELKE, L'idée de volonté dans le stoïcisme, Paris, 1973, σσ. 58-59.

22. Πορφύριος, Περὶ ψυχῆς, στον Στοβαίο, Έκλ., I p. 369, 5 (SVF, II, 830), Αέτιος, Placita IV 21 (SVF, II, 836), Διογ. Λαέρτ., VII, 159 (SVF, II, 837).

23. Διογ. Λαέρτ., VII, 110 και 157 (SVF, II, 828)

24. Γαληνός, De placitis Hippocratis et Platonis, IV, 2.10.3 (SVF, III, 462, 22-23).

25. Οι άλλες τρεις είναι η 'φαντασία', η 'συγκατάθεσις' και ο 'λόγος': Ιάμβλιχος, Περὶ ψυχῆς, στον Στοβαίο, Έκλ. I p. 350, 13 (SVF, II, 831). Στο λόγο αναφερθήκαμε πιο πάνω στο κείμενο. Οι άλλες δύο λειτουργίες του ηγεμονικού συνθέτουν από κοι-

βαίου²⁶, η ορμή ορίζεται γενικά ως μία τάση, μία κατεύθυνση ('φορά') της ψυχής. Η ειδικότερη όμως μορφή της ορμής στην οποία εντάσσεται η βούληση εμπεριέχει και το στοιχείο του λόγου. Είναι η 'λογική όρμη', η οποία ορίζεται ως 'τάση της διάνοιας προς κάποια πράξη' και για το λόγο αυτό ονομάζεται και 'πρακτική'²⁷. Στο ίδιο κείμενο δε η 'ὄρεξις' - μην ξεχνάμε ότι η βούληση ορίζεται ως 'εὐλογος ὄρεξις' - ορίζεται ως είδος της λογικής ορμής²⁸.

Βούληση και πράξη συναρτώνται άμεσα στη στωική φιλοσοφία μέσα από το κοινό χαρακτηριστικό τους: την ιδιότητά τους ή μη ως 'εὐλόγων', δηλαδή ως θεμελιωμένων στο λόγο. Μέσα εξάλλου από την ιδιότητα αυτή αξιολογείται και η πραγμάτωση της αρετής. Ο άπώτερος στόχος, το 'τέλος' κάθε πράξης είναι κατά τη στωική ηθική η υλοποίηση του αξιώματος 'ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν', η ζωή 'καθ' ἕνα λόγον και σύμφωνον': η ανθρώπινη συμπεριφορά θα πρέπει να είναι σε αρμονία με το κριτήριο του λόγου, ενός λόγου ο οποίος εμπεριέχει τη φυσική νομοτέλεια²⁹. Αν στον Αριστοτέλη η ανθρώπινη πράξη αποτελεί μέσο πραγμάτωσης ενός σκοπού, στους Στωικούς αποτελεί από μόνη της μία ειδική έκφραση του ίδιου του 'τέλους'. Μία πράξη προορισμένη να πραγματώ-

---

νού την 'κατάληψιν', δηλαδή τη γνωστική λειτουργία. Ο Σέξτος Εμπειρικός ορίζει την 'κατάληψιν' ως 'καταληπτικῆς φαντασίας συγκατάθεσιν': Πρὸς μαθηματικούς, VIII 397 (SVF, II, 91). Η 'καταληπτική φαντασία' είναι κατά το Ζήνωνα η αναπαράσταση ενός υπέρχροντος αντικειμένου, η εντύπωση που αυτό προκαλεί στις αισθήσεις ως εξωτερικό ερέθισμα: Σεξ. Εμπ., *ὄπ. π.*, VII, 236 (SVF, I, 58) & 248 (SVF, I, 59), Cic., *Acad. Pr.*, II, 18 (SVF, I, 59). Η 'συγκατάθεσις' είναι μία κρίση, άλλοτε οντολογική άλλοτε αξιολογική, μέσω της οποίας το ηγεμονικό αποδίδει ένα νόημα στο αντικείμενο της 'φαντασίας': Cic., *ὄπ. π.*, II, 12, 37-39. Μέσα από τη διαδικασία αυτή, ο άνθρωπος νους κατανοεί τον εξωτερικό κόσμο και σχηματίζει ένα πλήθος ομοειδών αναπαραστάσεων ('φαντασιῶν'), την επανομαζόμενη 'ἐμπειρία', οι οποίες μέσα από την κριτική συστηματοποίησή τους οδηγούν στη δημιουργία των 'ἐνοιῶν': Άέτιος, *Plac.*, IV, 11 (SVF, II, 83), Chalcidius, *In Tim.*, cp. 220 (SVF, II, 879, 4-6). Για την παρουσία του βουλευτικού στοιχείου στη γνωστική διαδικασία, βλ. A.-J. VOELKE, *L'idée de volonté dans le stoïcisme*, *ὄπ. π.*, σσ. 32 επ. & 40 επ..

26. Στοβ., Έκλ., II 86, 17 (SVF, III, 169).

27. Κατά το Χρυσίππο εξάλλου, η όρμη είναι 'τοῦ ἀνθρώπου λόγος προστακτικὸς αὐτῷ τοῦ ποιεῖν...': Πλουτ., *Ἠθικά*, 1037 f (SVF, III, 175).

28. Κατά το Χρυσίππο, η 'ὄρεξις' αποτελεί 'ὄρμην λογικὴν ἐπὶ τι(νος) ὅσον χρῆ ἤδον(τος)': Γαληνός, *De placitis Hippocratis et Platonis*, IV, 2.4.2 (SVF, III, 463, 39) και IV, 4.2.4 (SVF, III, 464, 19).

29. Διογ. Λαέρτ., VII, 87 (SVF, III, 4) & Στοβ., Έκλ., II, 75, 11 W (SVF, I, 179). Η αίρεση 'τῇ φύσει' προστέθηκε από τον Κλεάνθη: βλ., *ὄπ.π.*, II, 76, 3 W (SVF, III, 12).

σει το 'τέλος' αποτελεί ένα 'καθήκον', όχι με τη σύγχρονη έννοια του όρου, αλλά με την έννοια μιας πράξης σύμφωνης με τον απώτερο σκοπό της ανθρώπινης ζωής ('όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν')³⁰. Το 'καθήκον' είναι θεμελιωμένο στο λόγο:

‘... ὁ πραχθέν εὐλογον [τε] ἴσχει ἀπολογισμὸν, οἷον τὸ ἀκόλουθον ἐν [τῇ] ζωῇ, ...’

Στην πηγή άλλωστε αυτού του 'πραχθέντος' βρίσκεται η (πρακτική) 'ὀρμή', στην οποία ενυπάρχει το βουλευτικό στοιχείο³¹. Ὀμως η ὀρμή είναι η πηγή κάθε ενέργειας. Οι Στωικοί διακρίνουν: από τις ενέργειες που γεννώνται από την ὀρμή, οι μεν είναι 'καθήκοντα', οι δε 'παρὰ τὸ καθῆκον'³². Καθήκοντα είναι 'ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν', οι πράξεις τις οποίες προκρίνει ο λόγος. Ο διαχωρισμός μεταξύ καθήκοντος και μη γίνεται μέσω μιας αξιολογικής κρίσης, η οποία ονομάζεται 'δόσις ἐκλεκτικῆ'³³. Η απόδοση της 'ἀξίας', της ιδιότητας δηλαδή 'κατὰ φύσιν'³⁴, επιτρέπει στον άνθρωπο να επιλέξει μεταξύ δύο ή περισσότερων στοιχείων και να ενεργήσει επιδιώκοντας το ορθότερο αποτέλεσμα.

Ὡς ειδικότερη έκφραση λοιπόν του ηγεμονικού, του πρωταρχικού μέρους της ψυχῆς ὅπως είδαμε, η ἔλλογη βούληση κυριαρχεί σε ὅλο το εὔρος της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αρχικά κατὰ το στάδιο της γνώσης του εξωτερικού κόσμου, με τη μορφή της 'συγκαταθέσεως' σε μία 'φα-

30. Ο ὀρος ἀνήκει στο Ζήνωνα: βλ. Διογ. Λαέρτ., VII, 107 (SVF, III, 493).

31. Εξάλλου της 'πρακτικῆς ὀρμῆς' προηγείται η γνωστική διαδικασία, κατὰ την οποία ο νους αντιδρά θετικά σε ένα εξωτερικό ερέθισμα αποδίδοντάς του το ἀνάλογο νόημα. Πρόκειται για τη λειτουργία της 'καταλήψεως', κατὰ την οποία συναντώνται η 'καταληπτική φαντασία' και η 'συγκατάθεσις': βλ. ανωτ. υποσ. 25. Ὀρμή και πράξη δεν νοούνται χωρὶς τη διαδικασία αυτή: Πλουτ., Ἠθικά, 1057a (SVF, III, 177), '(...) μῆτε πράττειν μῆτε ὀρμᾶν ἀσυγκαταθέτως...', Στοβ., Ἐκλ., II, 88, 1 W (SVF, III, 171): 'Πάσας δὲ τὰς ὀρμὰς συγκαταθέσεις εἶναι, τὰς δὲ πρακτικὰς καὶ τὸ κινητικὸν περιέχειν'. Βλ. και Στοβ., Ἐκλ., II, 86, 17 (SVF, III, 169): 'τὸ δὲ κινεῖν τὴν ὀρμὴν οὐδὲν ἕτερον εἶναι λέγουσιν ἀλλ' ἢ φαντασίαν ὀρμητικὴν τοῦ καθήκοντος αὐτόθεν (...)'.
32. Διογ. Λαέρτ., VII, 108 (SVF, III, 495).

33. Ο ὀρος ἀνήκει στον Αντίπατρο τον Ταρσέα (2ος αι. π.Χ.): Στοβ., Ἐκλ., II, 83, 10 (SVF, III, 124). Βλ. και Στοβ., Ἐκλ., II, 84, 4 W (SVF, III, 125).

34. 'πάντα δὲ τὰ κατὰ φύσιν ἀξίαν ἔχειν και πάντα τὰ παρὰ φύσιν ἀπαξίαν.': Στοβ., Ἐκλ., II 83, 10 (SVF, III, 124). Η ἀξία ορίζεται ως 'σύμβλησις πρὸς τὸν ὀμολογούμενον βίον' ἢ ως 'χρεία συμβαλλομένη πρὸς τὸν κατὰ φύσιν βίον': Διογ. Λαέρτ., VII, 105 (SVF, III, 126).

ντασίαν καταληπτικήν³⁵, έπειτα δε ως ‘όρμη’ κατευθυνόμενη προς έναν σκοπό ο οποίος αξιολογείται ως σύμφωνος με τη φυσική νομοτέλεια (‘τέλος’), η εναρμονισμένη με το λόγο βούληση συνταυτίζεται στους Στωικούς, όπως και στον Αριστοτέλη, με το ψυχικό υπόστρωμα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τη διαδρομή αυτή περιγράφει ο Κικέρωνας σε ένα απόσπασμα από το έργο του *Tusculanae Disputationes*:

‘Γιατί όλοι επιδιώκουν από τη φύση τους εκείνα τα οποία φαίνονται αγαθά και αποφεύγουν τα κακά. Μόλις εμφανίζεται σε κάποιον η εικόνα ενός οποιουδήποτε πράγματος το οποίο φαίνεται αγαθό, η ίδια η φύση τον ωθεί να προσπαθήσει να το φθάσει. Όταν η ώθηση αυτή λειτουργεί με σταθερότητα και φρόνηση, οι Στωικοί την αποκαλούν ‘βούληση’, εμείς την αποκαλούμε ‘voluntas’. Εκείνοι θεωρούν ότι η βούληση υπό την έννοια αυτή βρίσκεται μόνο στο σοφό, την ορίζουν δε κατά τον εξής τρόπο: βούληση είναι η μία έλλογος επιθυμία³⁶.

Με το κείμενο αυτό του Κικέρωνα θα περάσουμε σε μία σύντομη επισκόπηση της voluntas στη ρωμαϊκή φιλοσοφική σκέψη.

35. Βλ. ανωτ., υποσ. 25 και 31.

36. *Tusc.*, IV, 12 (SVF, III, 438): *Natura enim omnes ea, quae bona videntur, sequuntur fugiuntur contraria. Quam ob rem simul obiecta species est cuiusquam, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. Id cum constanter prudenterque fit, eius modi adpetitionem Stoici βούλησιν appellant, nos appellemus voluntatem. Eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. (...).*